

ЗА Т. НАР. „РОДОСЛОВНО ДЪРВО“ ОТ ЦЪРКВАТА ПРИ С. БЕРЕНДЕ (СОФИЙСКО)

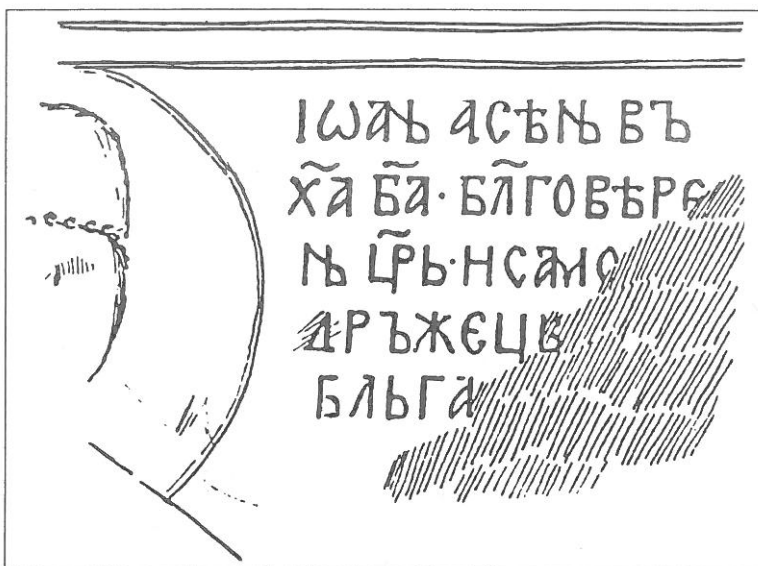
Бистра НИКОЛОВА (София)

На 800 м западно от с. Беренде (Софийско) в долината на р. Нишава се намира малка църква, която независимо от външно невзрачния си вид и непретенциозна архитектура буди сериозен научен интерес. Причините са основно два — живопистта в наоса на храма и изображение на български владетел с име Иван Асен с придружаващ го надпис върху западната външна фасада на храма. Датировката на живописта и идентификацията на образа са в основата на твърденията, изводите и споровете в средите на изкуствоведи и историци. Мненията по тези два проблема се разминават, противоречат, независимо с категоричността с която те са заявени. По принцип досега всички автори и изследователи са поставяли като едновременни живописта и надписа на фасадата, което естествено се отрази на изводите, приспособявани често към предварително създадени, но недостатъчно проверени теории. Такава именно теория е тази за „родословното дърво“ от с. Беренде.

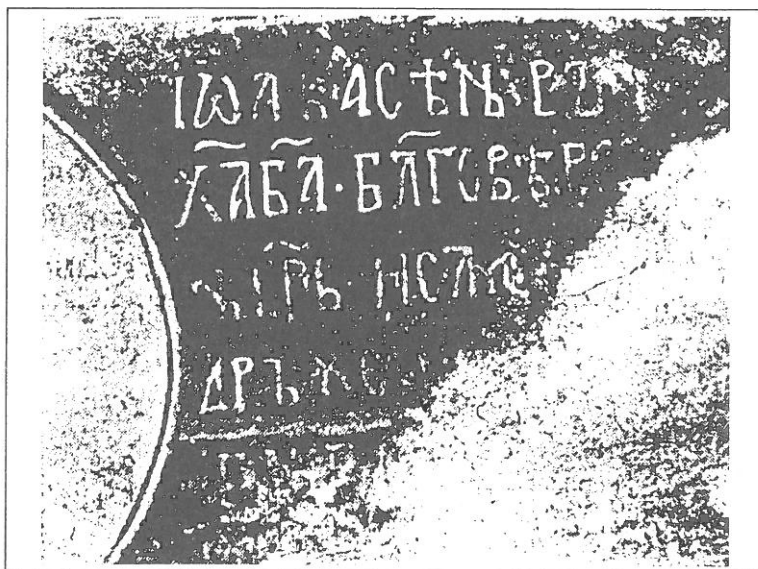
Предметът на моя интерес не ще бъде живописта на храма, а типологията на надписа и характеристиката на изображението от западната фасада с цел идентификация на личността, която то представлявало. Въпросът за качествата на стенописите на Беренде откъм художествената им страна ще отразя, доколкото това спомага на целите и задачите, които си поставям.

Първото научно известие за църквата при с. Беренде принадлежи на братя Шкорпил. Те публикуват надписа над нишата на вратата изписан с бели букви върху черна основа. Той гласял:

Иванъ Асѣнъ въ
хѣ бѣ блговѣр
нь црѣ и само
рѣжец
в лѣ¹

Обр. 1.
Беренде
църква „Свети
Петър“.
Надпис и образ
от фасадата.

Обр. 2.
Беренде
църква „Свети
Петър“.
Надпис и образ
от фасадата.

В началото на века Й. Иванов посещава с. Беренде и прави повторно описание на забележителността. Той отбелязал, че на западната фасада имало частично запазен образ с нимб и част от надпис в пет реда. Четенето, което предлага Й. Иванов, се различава от предходното. То гласи:

ІѠанъ Асѣнь въ
хѣ бѣ благовѣре
нь црь и самод
ръжець [всѣмъ]
вльга [ромъ и гръкомъ]²

По план църквата е еднокорабен храм с една апсида, вход от запад. Размерите са 5.50/4.50 м. Западната фасада е висока към 4 м. Над близо двуметровата врата има плитка ниша. Таванът на наоса е сводест, а покривът двускатен. Градежът е изцяло от камък, споен с хоросан. Олтарът е преграден с автентичен дървен иконостас. Смята се, че патрон на църквата е бил св. ап. Петър, чийто допоясен образ е до иконостаса от дясната страна на олтара. Някои автори обаче смятат, че тя се наричала „Св. ап. ап. Петър и Павел“³. В литературата може да се открие мнение, че храмът е възникнал като гробищен, но това не се застъпва навсякъде, пък и липсата на разкопки не е доказала синхроността на околния днес некропол със средновековната църква.

Още при първия научен интерес към църквата „Св. ап. Петър“ се правят опити за датиране на стенописите. Тези първи опити поставят начало на традицията датировката да се свързва с идентификация на образа и надписа от фасадата.

Пръв Й. Иванов лансира мнението, че лицето изобразено над вратата на храма е цар Иван Асен (1217—1241). Той обаче не се наел да датира стенописите, а се задоволил да отбележи, че те се нуждаят от внимателно проучване⁴.

Изглежда междувременно датирането на паметника в XIII в. се наложило в научните среди, защото в 1920 г., когато А. Грабар прави първият опит за анализ на художествения стил на Беренде, той изразил несъгласие с тази дата. За него живописиста показвала много архаични черти при несъмнено по-късен (от XIII в.) произход. Стилистичните признаци на живописиста според А. Грабар позволяват тя да бъде датирана според него в кр. на XIV—XV век, от което време той смята, че е архитектурата на паметника⁵.

Мнението на А. Грабар, което изглежда се възприело на този етап, не съвпадало с датировката и идентификацията на образа и надписа от фасадата, което създавало противоречие във вече наложеното становище за едновременността му със стенописите. От този момент вече насетне почти всички автори са се почувствали задължени да намерят или да поддържат твърдения, които да отстраняват това противоречие. Отново пръв А. Грабар, дава идея за изход от него, лансирайки тезата за „родословно дърво“ върху западната фасада на Беренде. Мнението е подхвърлено без търсене на конкретни доказателства или факти и изглежда повече като находчиво хрумване. По това време дискусияният образ и надпис от фасадната стена вече били напълно изтрити. Единственото доказателство за тяхното съществуване останало направеното в 1905 г. копие.

В 1928 г. А. Габар публикува обемистото си изследване върху българската средновековна религиозна живопис. В него той се спира обстойно на стиловите особености и художествени качества на стенописи-

те в Беренде. В началото на изложението той приема, че надписът на фасадата (който познава по копието) може да датира паметника. Признава също така, че името на цар Иван Асен II е повлияло върху датиранието на стенописите от XIII в., но е категоричен, че тази дата е „абсолютно неприемлива“ за живописиста. Според А. Грабар портретът на Иван Асен не е съвременен на лицето, а по-късен. Подобни портрети се срещат, сочи той, в родословните дървета от църквите Грачаница, Дечани, Матеич. Тъй като според описанието на Й. Иванов портретът на царя стоял много високо, а портретите на дарителите се поставяли ниско на стената (не е ясно защо Грабар смята, че това трябва да е дарителски портрет), то вероятно, продължава разсъжденията си А. Грабар, той да е част от „родословно дърво“ на Асеневци. Следва основният извод, че образът от фасадата не може да определя датата на изписване на църквата, която сега А. Грабар отнася само към XIV в.⁶

От тази идея до следващите изводи сякаш пътят не е бил особено обемно труден. В. Иванова анализира във връзка с Батошевския и Врачански надписи титулатурата на българския цар и между другото се спира на тази от Беренде. Нейното мнение, в допълнение на вече наложено то се на А. Грабар е, че родословното дърво е изписано от някои от Шишмановците — цар Иван Александър, или Иван Шишман, които са носили и името Асен⁷.

В резултат на всички тези мнения и твърдения се оформиха ясно две становища за времето на изографисване на църквата. Според онези, които приеха датиранието и тезата за „родословното дърво“ на А. Грабар, живописиста на Беренде е от XIV в. Ще посоча тук привържениците му — К. Миятев, Н. Мавродинов, Е. Бакалова, Л. Мавродинова⁸. Аргументи от стилово и художествено естество обаче дадоха основание на други изкуствоведи (А. Протич — 1925 г., А. Василиев — 1960 г., К. Кръстев — 1960 г., А. Божков — 1980 г.) да поддържат датировката от XIII в.⁹ Особено подробно се спира на това А. Божков, който сочи художествените паралели на стенописите от Беренде с традицията на XIII в. При всички обстоятелства обаче и едните, и другите автори намират допълнителен аргумент за едната, или друга дата в изчезналия надпис и образ от фасадата.

Колебанията около датиранието на стенописите не приключва с тези две мнения. Появи се и трето становище. В. Марди-Бибикова, след подборен анализ на архитектурните и художествени страни на храма и стенописите стигна до извода, че паметникът може да се датира от втор. пол. на XV в.¹⁰

Независимо кой как датира забележителността, в науката остана да битува, едва ли не като доказан факт, мнението за това единствено по рода си „родословно дърво“ в българската храмова живопис. Никой от

изкуствоведите, или историците не се нае да посочи поне едно фактическо доказателство за наличието на такъв род изображение от Беренде. Идеята на А. Грабар беше приета a priori. Тук обаче не става дума единствено за негово лично хрумване, а за теза която служи за изграждане на някои исторически изводи. Затова си струва да видим кое може да е вярно и кое не отговаря на истината в идеята за „родословното дърво“ от с. Беренде.

Както изглежда след А. Грабар никой не е виждал копието от надписа. Опитът ми да го открия в хранилището на АИМ, където се е съхранявал беше неуспешен. По всичко изглежда по време на бомбардировките през 1944 г. то е изгоряло. Иначе в регистрите на Музея то фигурира като „копие от Асеновски надпис“ под № 276 с размери на платното 0.45/0.42 см. Тук привеждам двете изображения на надписа от публикацията на Й. Иванов (обр. 1) и В. Иванова (обр. 2), единствените върху които могат да се правят изводи.

Нека първо се спрем на това възможно ли е изображението да е брънка от „родословно дърво“. Както се сочи в литературата подобни композиции има в няколко църкви от XIV в. в Сърбия. В църквата „Св. Богородица“ (1320 г.) — Грачаница, родословното дърво на Неманичите е на източната стена на нартекса. Фигурите са в цял ръст, в четири реда, всяка поставена в медальон от лозови клонки и листа. Това което е особено важно да се отбележи са надписите към всяко едно от изобразените лица. Те са кратки по съдържание, разположени са отляво, или дясно на фигурите, на главата, във вертикален ред от по една, или две срички. Ето примери:

сте — надпис, разположен отляво на главата на Стефан Драгутин

фань

братъ

краве

въ

Или отдясно на главата на Владислав сина на Стефан Драгутин има

надпис:

вл

сла

сн

стефа

новъ¹¹

Във внушителния храм „Св. Богородица“ в Печ (1334—1337) родословното дърво на Неманичите е на западната фасада на наоса, защитена от нартика от към южната страна на входа. То е от по четири реда с по пет фигури в цял ръст отново поставени в медальони от лозови листа и клонки. Тук надписите към фигурите са разположени във вертикален ред

от по няколко срички разположени от едната, или другата страна на лицето. На места има само по едно име. стѣфа^н снѣ кра^н

краль оурошаг

— надпис при крал Стефан Душан от двете страни на главата му, или

ст

сѣтѣ

краль

владисал¹².

В Дечани („Св. Пантократор“ — 1335 г.) родословното дърво съдържа 22 фигури в естествен ръст. То е от типа разширени родословни дърва съдържащи царските особи и престолонаследниците. Отново изображенията са в медальони, придружени с кратки надписи, вертикално разположени на фигурата. При Вълк (син на Неман) — Стѣфанъ кнѣзь, до крал Стефан Милутин — сѣтѣ зрошь краль¹³.

Върху западния зид на северния дял на църквата „Св. Богородица“ (или Матеич) от 1355 г. на цялата стена е изобразено силно повредено родословно дърво. По тип съкратен вариант. Отново различаваме фигури поставени в медальони, на места се четат надписи отново във вертикален ред. Ето някои примери:

ва	І
сілѣс	кї
пѡ	о
лї	с ¹⁴
о ¹⁴	

От посочените четири примера едни от „родословните дървета“ са кратки, други разширен вариант. Това обаче, което ги обединява, са няколко неща: те заемат големи площи (вис. — 3.25, шир. — 1.75, фигури вис. — 0.50 см в Грачаница, в Матеич заемат голяма стена от основи до тавана), образите са обградени от медальон, надписите са вертикално разположени, кратки по съдържание.

Нека сега сравним посочените по-горе примери с онова, което знаем за образа от Беренде. Върху фасадата на храма никой от виделите образа и надписа не е забелязал и следа от медальони. Напротив. На копието ясно се виждат две успоредни линии над образа. Същите две линии фланкират рамките, в които са портретите на цар Константин и царица Елена, на ктиторите Калоян и Десислава от църквата в Бояна, на ктиторите от църквата при с. Земен в Земенския манастир, на цар Иван Александър от костницата на Бачковския манастир, на сръбски крале и ктитори от църкви. Обичайна практика за стенната живопис е рамкирането на изображенията с две успоредни линии. Освен този пръв белег, който говори против наличието на „родословно дърво“, друг знак за липсата му е пространството на западната фасада. Западната фасада, пред-

вид наличие на врата и ниша, има ограничена площ и е твърде малко за разгръщане на едно даже съкратено родословно дърво от Иван Асен до Иван Александър, или само на Иван Александър. Казаното дотук не е достатъчно да ни убеди все още във фикцията „родословно дърво“. Един факт обаче доказва, че на фасадата на Беренде не е имало такова изображение, а портрет на български владетел.

Както се убедихме надписите от родословните дървета, които придружават портретите са с много кратко съдържание, което включва титлата (цар, крал), името и родствената връзка (син, дъщеря, брат). Не са редки случаите, в които е написано само едното име на изображаваното лице. Характерно е, че всички надписи са разположени вертикално. Една от причините е липсата на място в медальона.

Качествено различно се разполагат надписите в самостоятелните портрети на исторически лица в стенната живопис. Съществува една закономерност, спазвана винаги, когато пространството около портрета на владетелското лице позволявало това: той се поставял отляво на главата или над нея в лявата половина на полето. Там намираме надписа от образа на цар Константин и царица Елена от Бояна, при царица Ирина и цар Михаил II Асен от „Св. Архангели“ в Кастория, на Иван Александър от църквата в Иваново¹⁵, крал Стефан Милутин и Симонида от манастира в Грачаница¹⁶. При портретите на други невладетелски особи (ктитори) обикновено надписите се поставят от дясната страна на главата. Това се вижда от образите на Калоян и Десислава от Бояна, при ктиторите в църквата при с. Земен. Това, което е характерно и важно при надписите, придружаващи самостоятелните портрети е съдържанието и формата им. Те винаги са изписани в няколко реда, разположени хоризонтално спрямо образа. Всеки нов ред започва под предходния и погледната образно надписът се вписва в правоъгълник. Освен това в този тип надписи винаги присъства цялата титла на представеното лице (напр. „Константин в Христа Бога верен цар и самодържец на всички българи“ — Бояна), или отношението към църквата (напр. „Калоян, севастократор и ктитор“).

Ако сравним надписа от Беренде графично, съдържателно и по местоположение с посочените примери от надписи към самостоятелни портрети, се убеждаваме в наличие на паралели между тях, които още веднъж показват, че на западната фасада на „Св. Петър“ е налице портрет на владетел. Надписът е разположен вляво от главата, състои се от пет (или четири) хоризонтални реда, всеки от които започва под предишния и като цяло текстът му се вписва в един въображаем правоъгълник.

Освен всичко друго, съдържанието на надписа към образа изобщо не може да намери паралели в нито един от текстовете към портретите от „родословното дърво“. Една от причините както казах е липсата на място, а втората е естеството на този род изображения. „Родословното

дърво“ на владетелите е имитация на Христовото родословие (библейското дърво Йесеево). В него непрекъснатата генеалогична стълбица гарантира положението на всяко едно лице във владетелската йерархия, заради което големи пояснения не са нужни. Различно е състоянието при самостоятелните портрети. Тук пълното име, титла, длъжност е един вид задължителна „визитна картичка“, доказваща неоспоримо личността, която е била изобразена.

Надписите от „родословното дърво“, освен всичко друго, са напълно чужди на всякакви хронологически бележки. Ако в нашия случай се е четяло „в лк“, както твърдят бр. Шкорпил, то такова обозначение намира място обикновено в ктиторските надписи и към самостоятелните портрети на исторически лица.

Всички посочени тук аргументи показват, че тезата за „родословно дърво“ в Беренде е фикция, която не може да устои на фактите. Върху западната стена на храма е имало самостоятелен портрет на български владетел придружен с надпис отляво на главата. За това дали се касае за ктиторски, или е от друг род, не може да се каже нищо съществено.

Не мисля, че наличието на царския образ на фасадата на тази малка църква следва обезателно да се свърже с датировката на стенописите, поради местоположението му. Присъствието му обаче отново повдига въпроса за идентификацията на изобразеното лице от портрета, не защото аргументите в полза на цар Иван Александър са отпаднали, а защото могат да бъдат допълнени. От друга страна, и тези за цар Иван Асен II не могат да бъдат отречени окончателно.

Тъй като днес не разполагаме с оригинала на надписа, нямаме никакво право да елиминираме едното четене (на Шкорпил) за сметка на другото (на Й. Иванов), както това понякога се прави.

В първия вариант титлата „Йоан Асен в Христа Бога благоверен цар и самодържец“ може да се свърже колкото с Иван Асен II, толкова и с цар Иван Александър. В титлата на първия от „Св. Четиридесет мъченици“ официалната формула е „Йоан Асен в Христа бога верен цар и самодържец на българите“¹⁶. В титлата му етнонимът „гърци“ не му е чужд, тъй че допълнението, което прави Й. Иванов, с гръкомъ допуска възможността надписът и образът да се свърже с цар Иван Асен II¹⁷. В полза на тази идентификация говорят и мненията, които датират стенописите от XIII в., както и някои палеографски белези, на които досега не е обръщано внимание, от надписа на фасадата и надписите към изображенията и свитъците на светците вътре в храма¹⁸.

На свой ред мненията, които свързват образа и надписа с цар Иван Александър почиват основно върху посочената връзка с фамилното име Асен. Както и в горния случай допълнителен аргумент е другата датировка на стенописите — от XIV в.²⁰ По-важното е обаче, че второто четене на титлата „Йоан Асен в Христа бога благоверен цар и самодър-

жец на [всички] българи [и гърци]“ е аналогично на титлата на Иван Александър от Лондонското евангелие, Мрачката грамота и Манасиевата хроника²¹ с тази съществена разлика, че в официалните му подписи името Асен не се среща. Въпреки това в този си вид титлата от Беренде много по-вероятно принадлежи на цар Иван Александър, отколкото на цар Иван Асен II, за когото досега не може да посочим паметник, където определеното „благоверен“ да е привично. Независимо от това известни съмнения в абсолютната атрибуция на така прочетената титла от Беренде на цар Иван Александър се пораждат от съществените допълнения, които прави Й. Иванов, добавяйки „всѣмъ“ и „грѣкомѣ“ (което трябва да отбележа не се чете в неговата илюстрация — обр. 1). Не бива с лека ръка да отминаваме и обстоятелството, че в нито един официален подпис на цар Иван Александър той не се среща с името Асен.

При всички тези съображения относно идентификацията на изобразяваното лице от Беренде, едва ли някой може с абсолютна сигурност да приеме едното, или другото мнение относно личността на владетеля. Аргументите обаче в полза на Иван Александър не са изчерпани и макар да са от сферата на общи съображения, като среда и съпоставителни примери, взети от нея, те така или иначе отново отхвърлят измисленото „родословно дърво“ и доближават идентификацията на образа до този владетел.

През 1984 г. беше публикуван ктиторски надпис от църквата „Св. Никола“ при с. Станичане-Пиротско (Сърбия) който гласи „изволениемъ ѿца и съвръшениемъ бѣна и съ пос[пѣш]ениемъ [с]таго дѣа създа сж и написа сѧ храмѣ с[таго...]гѣ и съ ексодомѣ арсениѣ и еѿимиж и констак[дин...] истѣж въ дни бѣговѣрна[го ц]рѣ Іѿна Яскнѣ и при гнѣ вѣ[лаур...] лѣ·s·[и]·н·м̄ (т. е. 6854—1332)²². Надписът е в българска редакция, използване на ѣ и ѿ. „Благоверният цар“ Иван Асен без съмнение е цар Иван Александър, което е неоспоримо както поради датировката на надписа, така и поради споменаването на Белаур (макар името да не се чете в пълнота) негов брат²³. Самият храм е разположен на 1—1.5 км от с. Станичане при р. Нишава. Той има много паралели с този от Беренде. Църквата е малка, едноапсидна със сводест таван и според изследователите била гробищна. Живописът ѝ има общи иконографски и художествени черти с тези от „Св. Петър“. Това обаче, което сближава двата паметника и показва общата историческа и духовна среда, в която са възникнали е изображението на св. Кирил Философ. В Беренде то е разположено на северната олтарна стена²⁴. В Станичане това изображение стои на южната страна на апсидата²⁵. В двете църкви той е облечен в епископски дрехи, но надписът който придружава лика сочи, че той следва да се приеме за Кирил Философ. Освен това „Св. Никола“, намирайки се на 10 км северозападно от гр. Пирот, по р. Нишава, стои твърде близо до района на с. Беренде. Надписът от Станичане не е изолирано явление в този район, където

изглежда Иван Александър се среща по-често с фамилията Асен. От място близо стоящо до двете споменати селища произлиза още едно сведение в което цар Иван Александър се среща с фамилията Асен. Отнася се до ръкопис № 20/N от сбирката на манастира „Св. Екатерина“ в Синай. Приписката към този ръкопис в интересуваща ни част гласи: ржкодѣлѣ поп[а пѣ]тра исписа сѣа книга [въ лѣто] ·s·o·и· (6878—1370) въ земи влъгарстѣки при ц<а>ри йсѣни в[елѣки] рекомѣ изнеполь²⁶. Книгата е писана по времето на цар Иван Александър, а мястото Знеполе е известно от житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки като „страну знепоу Лиа глѣмѣю²⁷. То бива идентифицирано с Σβενέαλος от грамотата от 1019 г. на император Василий II във ведомството на Средечка епархия²⁸. Локализира се в обл. на гр. Трън по долината на р. Ерма.

Станичане, Знеполе и Беренде са разположени в един район по долината на р. Нишана и притока ѝ р. Ерма, който е бил политически обвързан с България между 30-те и 70-те год. на XIV в. Разгледана в тази връзка, църквата при Беренде (при положение, че живописът е от XIV в. и е едновременна с образа от фасадата) представлява брънка от една поредица сведения, които очертават един не голям териториално, политикокултурен кръг, разположен в българския Запад при управлението на цар Иван Александър, в който той бил популярен с фамилията Асен.

БЕЛЕЖКИ

¹ Шкорпилови, Бр. Средновековни черкви и гробници в София. НУНК, II, 1890, с. 48.

² Иванов, Й. Старински църкви в югозападна България. — ИБАД, 1912/1913, 53—55; Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. Т. II, С., 1944, с. 276, възпроизвежда четенето на бр. Шкорпилови и приема, че се отнася до цар Иван Асен II.

³ Иванов, Й. обръща внимание на факта, че единият от празниците на църквата е на деня на св. Петър (29 юни), другият е на св. Богородица.

⁴ Иванов, Й. Цит. съч. с. 55. Погрешно е да му се приписва датировка на стенописите.

⁵ Грабар, А. Материал по средновековному искуству в Болгарии. — ГНМ, II, 1920, 117—120, 157.

⁶ Grabar A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, 248—271.

⁷ Иванова В. Два надписа — Батошевски и Врачански. ИБАИ, XV, 1946, 129—130, в бел. 1-тя добавя още, че ликът е на цар Иван Асен II, но формулата на титлата е съобразена с тази от XIV в. И. Божилов. Фамилията на Асеновци (1186—1460), С., 1985, 443—445.

⁸ Миятев К. Архитектурата на средновековна България. С., 1965, с. 198; Мавроудинов Н. Еднокорабни и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV век. С., 1931, с. 16. Същият. Старобългарската живопис. С., 1946, с. 165; Чанева-Дечевска Н. Църковната архитектура в България през XI—XIV век. С., 1988, с. 30; Бакалова Е. Стенописите на църквата при с. Беренде. С., 1976; Мавроудинова Л. Стенната живопис в България до края на XIV в., С., 1995, с. 70.

⁹ Протич А. Югозападната школа в българската стенопис през XIII—XIV в. Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925, 305—308; **Василиев А.** Ктиторски портрети. С., 1960, 10—12; **Кръстев К., В. Захариев.** Старата българска живопис. С., 1960; **Божков А.** Стенописите в Беренде, бележит паметник на българската средновековна стенопис. — Изкуство, 4—5, 1962, 69—76; **Същият.** Търновската средновековна художествена школа. С., 1985, 67—70.

¹⁰ **Марди-Бибикова М.** Към въпроса за датировката на църквата край с. Беренде. Векове, 3, 1981, № 3, 72—80.

¹¹ **Радојчић С.** Портрети српских владара у средњем веку. Скопље, 1934, с. 38.

¹² Пак там, с. 58, 72.

¹³ **Петковић Вл., Б. Бошковић.** Дечани. Београд, 1941.

¹⁴ **Окуњев Н.** Грађаза исторју српски уметности. — ГСНД, кн. VII—VIII, 1930, 3—4, с. 89. **Мавродинов Н.** Родословното дърво на царица Елена в Матейче. — ИБИД, XXII—XXIV, 1948, 203—213.

¹⁵ **Василев, А.** Цит. съч. 13—16.

¹⁶ **Радојчић, С.** Цит. съч. с. 36, 44

¹⁷ **Златарски, В. В.** Търновски надпис на Иван Асен II. — В: История на българската държава през средните векове. Т. III, С., 1972, с. 593.

¹⁸ **Бакалов Г.** Средновековният български владетел (тителатура и инсигнии). С., 1985, 162—163.

¹⁹ Според проф. Б. Велчева, на която благодаря за консултацията, надписите в и извън наоса демонстрират архаични особености в българския правопис, спрямо нормата на XIV в. Така например Ж от сцената „Поругание на Христос“ (**Бакалова Е.** Цит. съч., с. 77, обр. 50) е характерен с архаичната си графика.

²⁰ Според Б. Велчева, макар податките да са малко, може да се предположи, че надписът от фасадата и тези в наоса са близки по време. Палеографски и правописно могат да се определят и като възходящи към XIV в. с архаични белези. Правописът е по-характерен за Търновската школа, отколкото за западнобългарската, показват неравномерно използване на Ъ и Ъ. Мога да добавя още това, че надписите са правени от две ръце.

²¹ **Божков А.** Търновската, обр. 14, 22; **Иванов Й.** Български старини в Македония. С., 1970, с. 594.

²² **Лъубинковић, Р.** Цркве светое Николе у Станиченъ-Зограф, 15, 1984, 76—84.

²³ Р. Любинкович смята, че това е цар Иван Стефан (1330—1331), но това не е възможно, защото сведението се отнася до 1332 г. Не е известно Белаур да се е титулувал „господин“.

²⁴ **Бакалова Е.** Цит. съч., 24—25.

²⁵ **Лъубинковић, Р.** Цит. съч., 76—84. **Габелић, С.** Прилог познавање живописа цркве св. Николе код Станичанъ-Зограф, 18, 1987, 22—35.

²⁶ **Tarnanidis I.** The Slavie Manuscripts discovered im 1975 at St. Catherine monastery on Mount Sinai. Thessliniki, 1988, p. 155. В там публикувания текст има доста недоразумения, които го правят непреводим на места. Може би вместо в[ѣлк] следва да се чете с[ѣлк] или в[ѣлк] вж. за това **Велчева Б.** Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Св. Екатерина“. — Paleobulgarica, № 3, 1988, с. 129.

²⁷ **Куев К., Г. Петков.** Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследвания и текст. С., 1986, с. 411.

²⁸ БСМ, с. 553